

Mezi svobodou a rovností

K paradigmatu vlastnického práva z historické perspektivy

Ondřej Horák*

„Veliký a hlavní účel, proč se lidé spojují ve státy a poddávají se vládě, je zachování jejich vlastnictví.“

John Locke

„Monopolní vlastnictví je krádež, ale pravé vlastnictví je svoboda.“

Helmut Rüdiger k Proudhonovým názorům

„... pramenem práva obecně, jakož i pramenem práva ústavního, a to i v systému psaného práva, jsou rovněž základní právní principy a zvyklosti.“

Ústavní soud ČR

I.

Přestože v této úvaze půjde o nasmělou polemiku s názory v článku „Vlastnické právo: Paradigma

českého pojetí pod zkušebními kamenem kontinentální právní kultury“¹, nesměruje se tím k obhajobě vlastního předmětu kritiky prof. Eliáše – tedy našeho občanského zákoníku. Předkládaný pohled má spíše re-

* Mgr. et Mgr. Ondřej Horák, interní doktorand, Katedra dějin státu a práva Právnické fakulty Masarykovy univerzity, Brno

¹ ELIÁŠ, KAREL. *Právní rozhledy*, 2005, roč. 13, č. 22, s. 807–812. Obdobně také viz návrh nového Občanského zákoníku (důvodová zpráva a paragrafové znění), dostupný z: www.juristic.cz.

trospektivní rozměr, což je dáno zaměřením autora. Přes nebo snad právě i pro tato zamyšlení poskytují právnické fakulty našim oborům (Právní dějiny) životní prostor. Historie je totiž nevyčerpatelnou studnicí poučení i argumentů, ke které se po roce 1989 stále více začínáme sklánět.²

II.

Otázky spojené s vlastnictvím a vlastnickým právem už tradičně poutají značnou pozornost, a to například společenským spektrem. Specifické místo přitom samozřejmě náleží právní vědě. Inspirativní pro nás mohou být zvláště názory a práce meziválečné civilistiky, která kriticky navazovala na rakouskou právní vědu 19. století – Antonína Randu a jeho následovníky.³ Válka navíc přinesla do myšlení mezinárodního společenství i obyčejných lidí velkou změnu a poválečná situace umožnila revizi celé řady věcí. Jednou z nich byl i tradiční pojem vlastnictví, jeho obsah a garance.⁴

Obdobně tomu bylo také s obecnými zásadami prá-

va, které vycházely z platné právní úpravy, recipovaného Všeobecného občanského zákoníku z roku 1811 (*ABGB*), a odrážely stav právního myšlení – jeho tradiční i nové vrstvy.⁵ V Úvodu zmiňované kodifikace, nazvaném „O občanských zákonech vůbec“, byly uvedeny zásady jako neznalost zákona neomlouvá, nepřipustnost retroaktivity, dále výkladová pravidla nebo ustanovení o pramenech práva (např. také zásadu *iudex ius dicitur inter partes*, tedy zásadu, že soudní rozhodnutí působí jen mezi stranami). Jde o obecné právní principy, které dnes až na výjimky nejsou výslovně zakotveny v právních předpisech, ale v českém právu platí a jsou součástí obecného právního povědomí.⁶

To, že se dodnes v občanském právu také jako hlavní zásada chápe zásada rovnosti, není přežitkem a důsledkem socialistických právních systémů.⁷ Je to dědictví dlouhého vývoje, který nabral na akceleraci po revolučním výbuchu ve Francii v roce 1789 a svoji odezvu našel také ve velkých zákonících z počátku 19. století. Je to dědictví římskoprávní učenosti, přirozenoprávního myšlení a osvícenství. Je to něco, co je vlastní evropskému právnímu a kulturnímu vývoji.⁸

² Ve vztahu k vlastnickému právu nověji SPÁČIL, JIŘÍ. Problémy vlastnické jistoty v České republice. *Právní rozhledy*, 2005, roč. 13, č. 1, s. 8–12. Dále srov. sdělení Ústavního soudu č. 477/2005 Sb. (*stanovisko pléna ÚS ve věci žaloby o určení vlastnického práva*). Současně se jasně ukazuje, jak obtížné se soudy s nechtěným dědictvím minulosti, v principu již prvorepublikovým, vyrovnávají. Už v Ústavní listině z roku 1920 (§ 109) se s ohledem na meziválečnou pozemkovou reformu narušil tradiční princip ochrany vlastnictví a připravily se tím podmínky i pro následně totalitní zásahy do pozemkového vlastnictví (po roce 1939, 1945 a 1948). Prvorepubliková právní a zvláště ústavní úprava tak mohla být zneužita za druhé světové války a následně „využita“ také po válce (konfiskace, znárodnění, nová pozemková reforma nebo tzv. „Lex Schwarzenberg“). Srov. HORÁK, Ondřej. Konfiskace a vyvlastnění od válek napoleonských do válek světových. (K vlastnictví a zásahům do vlastnického práva v českých zemích.) In *V. Mezinárodní napoleonský kongres v Brně. Ke 200. výročí slawkovské bitvy. „Evropa 1805“*. Brno 2006, (v tisku).

³ Srov. zvl. SEDLÁČEK, JAROMÍR. *Vlastnictví a vlastnické právo*. Brno: Barvič & Novotný, 1919, 58 s. Šlo o první svazek řady Sběrka spisů právnických a národohospodářských, kterou na Právnické fakultě Masarykovy univerzity začali vydávat Karel Engliš a František Weyr.

Sedláček se nejprve kriticky zabýval názory Antonína Randy, Josepha Ungera, Augusta Thona, Leopolda Heyrovského, Emanuela Tilsche, Josefa Krainze a M. E. Burckhardta, Carla Cromeho, Jana Krčmáře a Emila Svobody (II. hlava, tamtéž s. 15–39) a poté přistoupil k vlastnímu pojednání o ochraně vlastnictví dle občanského zákoníka (III. hlava, tamtéž s. 40–58).

Dále srov. Týž. Subjektivní právo. In KRČMÁŘ, Jan (ed.). *Randův jubilejní památník*. Ke stému výročí narození Antonína Randy vydala Právnická fakulta Univerzity Karlovy. Praha: PF UK, 1934, s. 443–458.

⁴ Mělo to několik příčin. První z nich se stalo zhmotnění komunistických idejí v Rusku po roce 1917 a jejich vyzáfování do okolí. Druhou pak byla snaha předcházet sociálním nepokojům a nutnost řešit různé sociální otázky, zvláště v oblasti zemědělství. Důležitý faktor přirozeně také představoval (u nás revoluční) přesun mocensko-politického vlivu, který bývá změnami v pozemkové držbě často následován. Srov. FROLEC, IVO (ed.). *Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti*. Sborník z příspěvků z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 21. a 22. dubna 1994. Uherské Hradiště: Slovácké muzeum, 1994.

⁵ Obecněji k tomu: KALLAB, JAROSLAV. Poznámky o základech novodobých teorií přirozenoprávních. *Sborník věd právních a státních*, 1913–1914, roč. 14, s. 35–68. – Odlíšný přístup: SEDLÁČEK, JAROMÍR. Přirozené zásady práva. *Časopis pro právní a státní vědu*, 1918, roč. 1, s. 153–158.

Nověji srov. BOGUSZAK, JIŘÍ (ed.). *Právní principy*. Kolokvium. Pelhřimov: Vydavatelství 999, 1999. – HURDÍK, JAN. *Zásady soukromého práva*. Brno: Masarykova univerzita, 1998. – KÜHN, ZDENĚK. *Aplikace práva ve složitých případech*. K úloze právních principů v judikatuře. Praha: Karolinum, 2002.

⁶ Srov. např. nález Ústavního soudu č. 30/1998 Sb. Ústavní soud se vyjádřil nejenom ke sporu o plynutí lhůt v ústavním právu, ale také obecněji k chápání práva v demokratické společnosti a zvláště pak k základním právním principům a zvyklostem. Nejde o nic jiného než o staronové promyšlení § 7 *ABGB* a jeho přirozených zásad právních (*nach den natürlichen Rechtsgrundsätzen*). Odlíšné jsou však souvislosti formální (tyto obecné zásady právní nebyly od roku 1951 výslovně uznané za pramen práva) a institucionální (činnost Ústavního soudu).

⁷ Ani učebnice občanského práva kolektivu brněnských autorů, na kterou odkazuje prof. Eliáš, nepovažuje zásadu autonomie vůle ve vztahu k zásadě rovnosti (resp. metodě občanskoprávní regulace) za hlavní. Chápe je jako „dva fenomény, které jsou odchýlné, ve své jednotě však tvoří teoretický základ koncepce občanského práva v podmínkách decentralizované ekonomiky“. Srov. FIALA, JOSEF a kol. *Občanské právo hmotné*. 3. opr. a dopl. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2002, s. 8–9, 16 n.

⁸ Srov. mj. HATTENHAUER, HANS. *Evropské dějiny práva*. Praha: C. H. Beck, 1998, s. 413n. – URFUS, Valentin. *Historické základy novodobého práva soukromého*. Římskoprávní dědictví a soukromé právo kontinentální Evropy. 2. vyd. Praha: C. H. Beck, 2001, s. 89n.

Je přinejmenším diskutabilní, zda by pojem a obsah vlastnického práva nebylo možné vyložit právě ze zásady rovnosti.⁹ Spíše naopak – jediný „problém“ zásady rovnosti je, že umožňuje celou řadu výkladů. To však nemusí být v demokratické společnosti na závadu a lze to považovat za přednost. V právní vědě, teorii a filozofii to je problematika mnohokrát promyšlená.¹⁰ Nejde o nic jiného než o tradiční soubor principů svobody a rovnosti.

Už před pěknou řádkou let, po krátké demokratické prvorepublikové zkušenosti, si neodpustil několik postřehů o svobodě a demokracii F. X. Šalda, který mj. napsal: „Ale myšlenkově, soudím, je v demokracii vnitřní rozpor: bijí se v ní spolu dva principy protichůdné: princip rovnosti a princip svobody. Když svoboda, tož svoboda ke všemu, a tedy i k nerovnosti; a když rovnost, jakápak svoboda? – to je pak tlak a nivelace.“¹¹ Obdobné názory – tedy že svoboda a individualismus stojí v opozici k rovnosti nebo že si alespoň konkurují – jsou populární a rozšířené (a nesprávné). Podle našeho mínění přinesl už před časem reprezentativní řešení R. M. Dworkin, snad nejvýznamnější americký právní filozof posledních desetiletí, které rozvádí ve své knize „*Taking Rights Seriously*“ (u nás vyšla pod názvem „*Když se práva berou vážně*“).¹² Podle něj žádné obecné právo na svobodu neexistuje, existují ovšem práva na určité konkrétní svobody (jako jsou ty v Listině práv). Ta však nejsou odvozena z nějakého širšího a abstraktnějšího práva na svobodu, ale z práva na rovnost. Dworkin jej nazývá právem na rovnou pozornost a úctu (*right to equal concern and respect*) a v jeho myšlení hraje zásadní význam. Zde pak odlišuje právo na rovné zacházení (*right to equal treatment*) a právo na to, aby se s člověkem zacházelo jako s rovným (*right to treatment as an equal*). Jako zastávce liberální koncepce rovnosti považuje za východzí pochopitelně právo druhé, první pojetí platí jen podřídně – za zvláštních okolností.

III.

Také obsah vlastnického práva je spíše výrazem zásady rovnosti než autonomie vůle, protože vlastník

může vše, pokud tím neporušuje právní řád a nezasahuje do práv jiných osob. Obsah vlastnického práva může být v úplnosti definován spíše negativně, tj. svými hranicemi, než pozitivním výčtem (kdy v doktríně bývá uváděna klasická triáda *ius possidendi, ius disponendi, ius utendi et fruendi*). Významné osobnosti meziválečné civilistiky, zvl. prof. Sedláček, v „nervní době“ dále mj. dokazovali, že vlastnictví není důsledkem právních řádů, ale že právním řádům naopak předchází.¹³

Ještě jinak: svoboda (autonomie vůle) je východzí stav, právo ji reguluje, tedy omezuje. To nachází svůj ohlas také v zásadě, že vše, co není právním řádem zakázáno, je dovoleno. To se dnes rozumí samo sebou a současně to je pouze metoda (pohled): nezodpoví nám např. ani podstatnou otázku, zda jde o právní řád pod vlivem politických ideologií individualistických nebo socialistických. V jednotlivých právních rádech jde právě a jen o míru těchto omezení. Zatímco liberální myšlení se jim brání za každou cenu a přijímá je jen v nezbytné míře, solidaristické myšlení je jim pochopitelně mnohem přístupnější. Podstata demokratické společnosti spočívá v neustálém dialogu těchto přístupů.

To je ovšem teorie, historický vývoj šel jiným směrem. Přesto nelze nevidět, že tradiční svoboda naopak vedla k nerovnosti¹⁴, později vyjádřeně i právně. Naopak dnešní chápání vlastnictví souviselo až s formálním zrovnoprávněním. Jako pracovní tezi pro moderní paradigma, i když cítím respekt před tímto velkým tématem, bych nejspíše uvedl: *vlastnictví je výrazem svobody, vlastnické právo rovnosti*.

Středověk neznal jednu svobodu, ale celou řadu svobod, které byly chápány jako privilegia. Starší právo tedy znalo také různé druhy „vlastnictví“, která měla různý obsah. Jako český dobový termín pro vlastnictví se uvádělo „dědictvie“, což byl pojem užívaný analogicky také v jiných zemích.¹⁵ Rozlišovalo se pak dědictví svobodné (pravé, zpupné), manské, zápisné, zástavní, duchovní apod. Nejširší podobu mělo vlastnictví označované jako pravé, dědičné dědictví, tedy majetek, který se dědil po generace a nebyl vázán na lenní vztah nebo jinak omezen (původně také nezdaňen). Ve středověku se také příliš nerozlišovalo mezi

⁹ Op. cit. v pozn. 1, s. 808.

¹⁰ K tomu nejnověji: VEČERA, MILOŠ, MACHALOVÁ, TATIANA, POLČÁK, RADIM. Idea rovnosti v českém a evropském právu. In FIALA, JOSEF, HURDÍK, JAN (edd.). *Východiska a trendy vývoje českého práva po vstupu České republiky do Evropské unie*. Brno: Masarykova univerzita, 2005, s. 59–82.

¹¹ Moje pochybnosti o demokracii. In ŠALDA, F. X. *O umění*. Praha: Československý spisovatel, 1955, s. 638.

¹² Praha: Oikoymenth, 2001.

¹³ Srov. op. cit. v pozn. 3. Autor této monografie, tehdy ještě soukromý docent České vysoké školy technické v Brně, v předmluvě mj. napsal: „Snad shledáte v této práci i *signum temporis*. Je nyní nervní doba a večer netuší, co přinese jitra“. Tamtéž, s. IV. Tento Sedláčkův výrok nebyl a ani není nijak překvapující: revoluční napětí, nejistota, hroucení starých pořádků a budování nových hodnot – to vše bylo reflektováno napříč společenským spektrem.

¹⁴ Nad tím se zamýšlel již J. J. Rousseau ve své slavné *Rozpravě o původu nerovnosti mezi lidmi* (1755; čes. vyd. Praha: Svoboda, 1949).

¹⁵ Vlastnictví bylo ve středoevropském prostoru označováno různě: užívala se latinská slova *proprietas* a *dominium* nebo německá *Eigenschaft* a *Eigentum*, u nás a v okolních zemích najdeme především podobu *hereditas, ius hereditarium*. Označení panství nad

vlastnictvím a držbou; přesná hranice neexistovala. To bylo dáno také tím, že význam pozemkového majetku spočíval především v užívání a užžitcích a nakládání s ním bylo omezené (odúmrtí, nedíly, kšafy, fideikomisy apod.). Pozemkové vlastnictví bylo současně provázáno se statusem člověka a nabývalo tak rysů veřejnoprávních. Máme na mysli např. institut inkolátu nebo výkon správní a soudní pravomoci pozemkovou vrchností nad poddanými; v 19. století představoval tento veřejnoprávní aspekt vlastnictví především daňový census u volebního práva.¹⁶

Vlastnické právo jako právo výlučné dispozice (všeobecné právní panství nad hmotnou věcí), jak ho známe od starých Římanů, nebylo díky středověkému dědictví zdaleka takovou samozřejmostí, jak se dnes může zdát. Tuto obecnou proměnu přinesly až velké kodifikace z 19. století, zahájené slavným francouzským *Code civil* z roku 1804. Revoluční změna z konce století předcházejícího, vedená pod hesly svobody a rovnosti (a také bratrství), s sebou přinesla jako nutnou součást také jednotné a „stejně“ vlastnictví, které lépe odpovídalo na potřeby trhu a moderní společnosti.¹⁷

Ze srovnání čtyř zákoníků – *Code Civil* (1804), *ABGB* (1811), *BGB* (1896) a *ZGB* (1907, 1911) – vyvozuje Viktor Knapp některé závěry, které dokládají společný základ koncepce vlastnictví v kontinentálním systému.

Podle této v zákonících obsažené koncepce je vlastnické právo:

- a) „absolutní, což ovšem není míněno v obvyklém smyslu právněteoretickém, v němž se výrazu „absolutní právo“ používá a contrario práva relativního, nýbrž ve smyslu rozsahu a původu vlastnického práva; *Code civil* hovoří dokonce o tom, že je to právo „nejabsolutnější“, což je ve skutečnosti vyjádření nelogické (přídavné jméno „absolutní“ svým smyslem nepřipouští stupňování),

- b) výlučné, dává vlastníkovu právo z užívání věci vyloučit kohokoli jiného,
- c) jeho předmětem je nakládat s předmětem vlastnictví libovolně (toto slovo se vyskytuje ve třech z uvedených čtyř zákoníků), přičemž
- d) této libovůli je dána mez toliko zákonem a právy jiných osob,
- e) právo nakládat s věcí (v širším smyslu) implikuje právo věc užívat (*ius utendi*), brát z ní užítky (*ius fruendi*), nakládat s ní v užším smyslu (*ius disponendi*, *ius alienandi*), opustit ji (*ius dereliquendi*) a zničit ji (*ius abutendi*),
- f) kromě toho náleží vlastníkovu právo požadovat vydání věci od každého, kdo ji neprávem zadržuje (reivindikace), a vzepřít se jakémukoli neoprávněnému rušení svého vlastnického práva (svěpomoc, *actio negatoria*).“¹⁸

V případech koncepce vlastnického práva vycházely velké evropské kodifikace z počátku 19. století z římskoprávního vzoru, který je v právních řádech dodnes určující. Toto chápání vlastnictví jako absolutního práva, jako neomezeného, všeobecného právního panství nad věcí, ovšem realitě neodpovídá a je tak dáno pouze pojmově.¹⁹ V právním vývoji se přirozeně setkáváme s celou řadou zásahů do vlastnictví a omezení vlastnického práva.

Římskoprávním dědictvím (první titul šesté knihy *Digest*) bylo i omezení vlastnictví pouze na hmotné věci a toto dědictví je patrně dodnes.²⁰ Zbývá doplnit, že zatímco dnešní občanský zákoník (§ 123 a násl.) umožňuje dvojí výklad, tak *ABGB* (§ 353) mluvil doslova o věcech hmotných i nehmotných jako předmětu vlastnictví. Rakouská civilistika 19. století se však klonila pod vlivem německé pandektistiky k omezení na hmotné věci.²¹ Toto dědictví našlo svůj výraz také v osnově prvorepublikového unifikovaného zákona (§ 278), nejen tedy v dobovém sovětském právu.

nemovitou věcí tak často splývalo s dědičností. Zajímavou paralelu najdeme také v římském právu a nejstarších římských dějinách, kdy se pozemky v osobním vlastnictví nazývaly *hereditum* a původně byly zřejmě určené jen pro dům a zahradu. Vznik tohoto individuálního pozemkového vlastnictví byl podle tradice vztážen už k mýtickým počátkům Říma (viz Varro). Srov. HEYROVSKÝ, LEOPOLD. *Dějiny a systém soukromého práva římského*. 4. oprav. vyd. Praha: J. Otto, 1910, s. 320n. K tomu dále srov. BARTOŠEK, MILAN. *Encyklopedie římského práva*. 2. přeprac. vyd. Praha: Academia 1994, s. 97.

¹⁶ K tomu srov. STIEBER, MILOSLAV. *Dějiny soukromého práva v střední Evropě*. Nástin. 2. vyd. Praha: nákl. vl., 1930. – SATURNÍK, THEODOR. *Přehled dějin soukromého práva ve střední Evropě*. Nástin přednášek. Praha: nákl. vl., 1945. Nověji ADAMOVÁ, KAROLINA. *Dějiny soukromého práva ve střední Evropě*. Stručný nástin. C. H. Beck, Praha 2001.

Podrobněji k držbě (*possessio*) např. BLAHO, PETER. Niektoré teórie o držbe a ich kritika. *Právny obzor*, 1972, č. 8, s. 759–773.

¹⁷ K vývoji pojmu „vlastnictví“ a jeho obsahu srov. mj. SCHWAB, DIETER. Heslo „Eigentum“. In BRUNNER, OTTO, CONZE, WERNER, KOSELLECK, REINHART (edd.). *Geschichtliche Grundbegriffe*. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Bd. II. E–G. 4. Aufl. Stuttgart: Klett; Cotta, 1998, s. 65–115. Ke vztahu svobody a vlastnictví srov. DIPPER, CHRISTOP. Heslo aut. kolektiv „Freiheit“. In Tamtéž, s. 519n.

¹⁸ KNAPP, VIKTOR. *Velké právní systémy*. Úvod do srovnávací právní vědy. Praha: C. H. Beck, 1996, s. 156.

¹⁹ K tomu srov. RANDA, ANTONÍN. *Právo vlastnické dle rakouského práva v pořádku systematickém*. 5. oprav. vyd. Praha: F. Řivnáč, 1900, s. 1–2.

²⁰ K tomu op. cit. v pozn. 1, s. 808–809.

²¹ K tomu kriticky: SEDLÁČEK, JAROMÍR. *Vlastnické právo*. Komentář k §§ 353–446 všeob. obč. zák. se zřetelem ku právu na Slovensku a Podkarpatské Rusi platnému. Praha: V. Linhart, 1935, s. 18.

Společným rysem výše zmíněných kodifikací je také vzájemné zaměňování pojmů vlastnictví a vlastnické právo. V návaznosti na platnou úpravu mezi nimi nerozlišovala ani rakouská civilistika 19. století (A. Randa a další) a až na výjimky ani naše meziválečná civilistika.

Dále je nutné zmínit, že úplnou definici vlastnického práva (jako práva subjektivního) žádný občanský zákoník platný v českých zemích nepřinesl; vždy šlo jen o hlavní výčet oprávnění vlastníka. Vlastník totiž může vše, pokud tím neporuší právní řád.²² Omezení jsou dána také právy jiných osob, zvl. jiných vlastníků. To plyne právě ze zásady rovnosti, která nám vymezuje hranice vlastnického práva a tím také jeho obsah.

IV.

Závěrem: Také jiné otázky zmiňované prof. Eliášem by si zasloužily bližší pozornost, na to však v tomto zamýšlení není prostor. Ve většině jeho kritik soudobého občanského zákoníku mu dá právnická obec jistě za pravdu. Prosazování nové kodifikace občanského práva a s tím spojená osvěta je více než potřebná. Argumentace strašící sovětským občanským zákoníkem a zaklínající se zkušebním kamenem kontinentální právní kultury už méně. Zákoníky, které slouží ke srovnávání, totiž přece jen už přes četné novelizace mají „svá léta“ a v řadě ohledů odkazující k dobovým podmínkám.²³ Také se, přestože vycházely ze stejných tradic (římskoprávní učenost, přirozenoprávní teorie,

osvěcenský racionalismus), v řadě momentů (a v případě vlastnického práva, zvl. jeho nedílnosti, to bylo patrné) lišily.²⁴ Nebude chybou se od této (v řadě případů už rakouskou i prvorepublikovou civilistikou kritizované) tradice odpoutat a tradiční evropské kodexy hodnotit s vědomím této tradice.

Z LITERATURY:

ELIÁŠ, Karel (ed.). *Soukromé právo v pohybu*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2005.

ELIÁŠ, Karel, ZUKLÍNOVÁ, Michaela. *Principy a východiska nového kodexu soukromého práva*. Praha: Linde, 2001.

FIALA, Josef, HURDÍK, Jan (edd.). *Východiska a trendy vývoje českého práva po vstupu České republiky do Evropské unie*. Sborník příspěvků z konference pořádané Právnickou fakultou Masarykovy univerzity v Brně dne 5. 10. 2005. Brno: Masarykova univerzita, 2005.

GERLOCH, Aleš, MARŠÁLEK, Pavel (edd.). *Zákon v kontinentálním právu*. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference „Místo a úloha zákona v kontinentálním typu právní kultury: tradice, současnost a vývojové tendence“ (Praha 27.–28. května 2004). Praha: Eurolex Bohemia, 2005.

KNAPP, Viktor a kol. *Tvorba práva a její současné problémy*. Praha: Linde, 1998.

²² Srov. mj. tamtéž, s. 22n.

²³ Srov. zvl. op. cit. v pozn. 18.

²⁴ Nověji k tomu: SCHELLE, KAREL, VESELÁ, RENATA, HORÁK, ONDŘEJ. Odras napoleonské doby v česko-rakouské právní kultuře. In FASORA, LUKÁŠ, HANUŠ, JIŘÍ, MALÍŘ, JIŘÍ (edd.). *Napoleonské války a historická paměť*. Sborník příspěvků ze stejnojmenné konference konané ve dnech 21.–22. dubna 2005 v Brně. Brno: Matice moravská, 2005, s. 247–258.